

استان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجموعه مقالات همایش ملی ترویج
فرهنگ ایثار و شهادت

دانشگاه اصفهان

سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان

اسفندماه ۱۳۸۷

به کوشش

دکتر محمد اسماعیل انصاری

- ۵۱۵..... شهادت
محسن فرمهینی فراهانی
- ۵۳۹..... فرهنگ ایثار و شهادت و شاخص های آن
محمد صادق فهیمی
- ۵۷۱..... تبیین وضعیت دینداری دانش آموزان و دانشجویان ایثارگر استان اصفهان
محمد گنجی
- ۶۱۱..... ارزشیابی اردوهای راهیان نور دانشجویان
معصومه محمدحسین زاده، محمود سعیدی رضوانی، حسین باغکلی، مرضیه جوادی کوران
- ۶۳۷..... روح های عاشق
مرضیه محمدخانی
- ۶۵۷..... بررسی مقایسه ای عملکرد خانواده در خانواده های شهدای با و بدون ناپدیری استان اصفهان
محمد حسن محمدی، شاهد محمدی، محمدرضا ممینی، هاجر محمدی، وحیده محمدی
- ۶۸۱..... بررسی نقش تربیتی فرهنگ شهادت طللی
ایوب محمودی

ارزشیابی اردوهای راهیان نور دانشجویان (درون داد، فرآیند و برون داد)

معصومه محمدحسین زاده*

محمود سعیدی رضوانی**

حسین باغگلی***

مرضیه جوادی کوران****

چکیده

ارزشیابی درون داد (طرح مذکور توسط گروه پژوهشی تعلیم و تربیت اسلامی پژوهشکده تعلیمات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی) و با همکاری بسیج دانشجویی انجام شد. فرآیند و برون داد اردوهای راهیان نور دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، بر پایه روش ارزشیابی دانشجویانی که در طی سالهای ۸۶-۱۳۸۵ اعزام شده بودند، صورت پذیرفت. به این منظور از استخراج اهداف مدنظر اردوی راهیان نور، پرسشنامه‌ای مشتمل بر ۵۷ سؤال طراحی و ۵ سؤال بازپاسخ طراحی و در میان دانشجویانی که در سالهای ۸۶-۱۳۸۵ به اردوها اعزام شده بودند، توزیع گردید.

نتایج پرسشنامه توسط دو نفر از اساتید دانشکده علوم تربیتی بررسی و تأیید شد. به این منظور پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شد و عدد ۰/۸۷ به دست

---

* دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد
** استادیار دانشگاه فردوسی مشهد

*** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد
**** دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد

آمد. از مجموع پاسخ‌دهندگان ($n=99$) ۸۵/۹٪ دانشجویان دختر و ۱۴/۱٪ دانشجویان پسر بودند که میانگین سن آنها ۲۱ سال بود.

درخصوص ارزیابی برون‌داد (دستیابی اردو به اهداف مدنظر) نتایج گویای آن است که اردو به دو هدف از دوازده هدف خود به میزان مطلوبی دست یافته است. اهدافی که مطرح شده، عبارتند از: ایجاد معنویت و حال و هوای جبهه، ایجاد حس زائر بودن در سفر عملیاتی.

درخصوص ارزشیابی فرآیند (فعالیت‌های صورت گرفته در اردو که به منظور دستیابی به اهداف طراحی شده بود)، نتایج حاکی از آن است که از مجموع فعالیت‌های مدنظر (سیزده مورد) تنها تعداد شش مورد محقق شده است. درخصوص کیفیت موارد محقق شده نیز بررسی نظر دانشجویان، گویای سطح بین متوسط و خوب فعالیت‌های یاده شده است. همچنین ارزیابی درون‌داد نشان داد که بجز امکانات بهداشتی و پزشکی و تهیه استفاده از زیارتنامه مخصوص شهدا، سایر موارد در درون‌داد اردو، در حد متوسط و خوب بوده‌اند. البته، تنها موردی که از نظر دانشجویان در سطح عالی ارزیابی شد، متاعن است. برای بازدید بوده است.

مقدمه و
آنان که راه
از روزهای خور
حسارت‌های مالی
حفاظت بر پیکر
حق نمائده است،
کدام مقدس آن بود
شروع شده
ادامه خور
هرگز تعطیل بردا
عبره متفاوت بوده با
پدیده هشت
شرط آن زمان، نبره
تغلب اسلامی، همار
عزیز لیبالب (ع)
حسن دوران را به به
ساز که از خود و غر
تقاضای امروزه
تشنه دشمن؛ همان که
سازمین پیشین که یک
تدبیر در

مقدمه و پیشینه:

آنان که رفتند کاری حسینی کردند و آنان که ماندند، باید کاری زینبی کنند. سالهاست از روزهای خون و شهادت، عشق و ایمان می‌گذرد و به ظاهر از آن دوران بجز حسرت‌های مالی و جانی، مخاطرات تلخ و شیرین، جراحتهای هر روز ملت‌هت‌تر از دیروز به چشمه بر بیکر جوانمردانی که شاید امروز به فراموشی سپرده شده باشند، چیز دیگری نمی‌مانده است، اما نباید فراموش کرد که هدف، "جنگ" نبود. هدف، دفاع از اسلام و حق مقدس آن بود و این همان آرمان مقدسی است که در راستای نبرد حق علیه باطل که از آغاز شروع شده است و تا پیروزی نهایی حق توسط منجی عالم بشریت صاحب الامر (عج) ادامه خواهد یافت. این نبرد حق علیه باطل در همه روزگارها وجود داشته داشت و هرگز تعطیل بردار نبوده است و نخواهد بود؛ هر چند که شیوه‌های آن ممکن است در هر دوره متفاوت بوده باشد.

پدیده هشت سال دفاع مقدس و جنگ تحمیلی نیز حلقه‌ای از این سلسله بوده، شرایط آن زمان، نبرد نظامی را اقتضا کرد. لذا سردمدار عدالت‌خواهی دوران، بنیانگذار انقلاب اسلامی، همان که معمار اولین حکومت اسلامی شیعی بعد از دوران مولی‌المتقیان امیرالمؤمنین (ع) بود، ملت را به جهاد اسلامی فراخواند و باید به حق گفت که ملت نیز حسین دوران را به بهترین وجه ممکن لیبک گفتند و به سوی میدانهای جنگ شتافتند و چه بسا که از خود و عزیزانشان گذشتند، اما حتی یک وجب از خاک میهن را به اسارت

اقتضای امروزه، جهادی از نوع دیگر و یا به بیان روش‌تر جهاد فرهنگی است در مقابل دشمن؛ همان که هنگام نظاره بر دفاع نظامی ملتی عاشورایی و خلع سلاح شده توسط سلاطین پیشین که یک تنه در مقابل همه دنیا ایستاد، انگشت به دهان شده بود و دریافت که جهاد نظامی، تدبیر در خور غیرت اینان نیست، به شبیخون فرهنگی متوسل شده و در این

وی در پایان ما
 سوار زیر می‌بر
 استرویح غیر
 شهدا
 برای بازدید
 شهادت است
 شهید در لا
 جنگ می
 بخش و ام
 محمد رضایی
 فرهنگ شهاد
 هدایت هر
 شهادت و القاد
 کفار به
 دیدگاه
 از جمله به
 عمل
 فرهنگ شهادت
 در مقاله‌ای تحر
 بستر سازی مط
 در چند قالب

راه تمام هم و غم خود را به کار گرفته و کوشیده است تا نسل بعد از انقلاب را با فرهنگ اسلامی‌اش و بویژه فرهنگ جهاد، ایثار و شهادت طلبی - که خود دشمن انقلاب است - مهمترین عامل موفقیت ما در جنگ نظامی بوده - بیگانه کند، و باید اعتراف کرد که در این زمینه موفقیت بالایی را نیز کسب کرده است.

به یقین باید گفت که وظیفه امروز ما کمتر از عرشیان دیروزی که شهید پروردگازشان را لیبک گفتند، نیست و بدین جهت امروزه یک از مهمترین دستاوردهای ما که ادعای دنباله‌رو امام و شهدا هستند، ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به نسل جدید است، و البته در این زمینه تلاشهای بسیاری انجام گرفته، اما چندان که باید و شایسته نبوده است و حق مطلب آن گونه که درخور آن است، ادا نشده است. بنابراین، شهدای ما را باید متقن تری در این زمینه انجام شود.

در این زمینه پژوهشهای بسیاری انجام شده است، از جمله:

- ۱- محمد رضایی علی‌اکبر و همکاران (۱۳۸۶) به نقل از معدنی به تعریف شهادت شهادت پرداخته، آن را عبارت می‌داند از تمامی آثار باقی‌مانده از شهید، اسم از شهید، مادی (معنوی) مثل باورها، اعتقادات، خلیات، رفتارها و دیگر وجوه معنوی و غیر شهید الهام گرفته از قرآن و معصومین (ع) است و آثار مادی که عبارتند از ترسیمی شهید، وسایل شخصی، اسامی خیابان‌ها، مراسم مربوط به شهید، آثار مکتوب و کلی هر چیزی که قابل لمس و مشاهده بوده، یادآور شهید باشد و سپس به برخی از کارکردهای شهادت ایثار و شهادت اشاره می‌کند، از جمله، فدا کردن جان برای حفظ ارزش‌ها، عزت بخشیدن افراد جامعه، ایجاد هویت و هدف مشترک در میان افراد جامعه، همبستگی اجتماعی، روحیه ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی در جامعه، حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور، مقابله با بیگانگان، ایجاد شور و نشاط و تحرک در بین افراد جامعه.

وی در پایان مقاله نیز به ایراد پیشنهادهایی در خصوص ترویج فرهنگ شهادت از جمله موارد زیر می‌پردازد:

۱- ترویج غیررسمی فرهنگ شهادت به جای رسمی و حکومتی؛ ۲- بیان واقعیت‌ها، سیره و زندگی شهدا؛ ۳- موزه شهدا. در این باره معتقد است که فراهم نمودن فرصت‌های تفریحی برای بازدید عموم (اقشار مختلف) از موزه شهدا نیز اقدام مناسبی برای ترویج فرهنگ شهادت است، چرا که موزه شهدا بخش مادی فرهنگ شهادت را به نمایش می‌گذرد و شهید در لابه‌لای آن انوار معنوی می‌تابد و ذهن را به سال‌های دور و روزهای انقلاب و جنگ می‌برد و آن ایام پرتلاطم را به یاد می‌آورد و به خوبی می‌تواند با سادگی و استمرار بخش یاد و نام شهیدان گرانقدر باشد.

۴- محمد رضایی، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۸۶) به نقل از ذبیح می‌نویسند که تبیین و شناسایی فرهنگ شهادت‌طلبی در این برهه از زمان که سردمداران کفر، شرک و ظلم برای هدایت هر روزه به حربه جدیدی رومی آورند، ضمن ارائه پاسخ‌های مناسب به شبهات و القانات شیطناتی یک از مکانیزمهای دفاعی اسلام برای تسلیح جامعه در برابر ظالمان و کفار به شمار می‌رود. در همین راستا، محقق ضمن بیان مضامین شهید و نسبت به تبیین دیدگاه قرآن، کلام اهل بیت (ع)، عبادت‌طلبی و آثار فردی و اجتماعی آن می‌پردازد و از جمله به دو نتیجه اشاره می‌کند: ۱- به استناد آیات و روایات اسلامی شهادت‌طلبی و بالاترین عمل حفظ دین است؛ ۲- از مهمترین عوامل پیروزی نظامی بر دشمن اسلامی فرهنگ شهادت‌طلبی بر مومنین جامعه اسلامی است. ۳- حمید علی صمیمی در مقاله‌ای تحت عنوان «مردم، فرهنگ ایشار و شهادت و آسیب‌شناسی آن» در باب اصلاح و بسترسازی مطلوب برای پیشگیری و درمان آسیب‌ها و تهدیدهای فرهنگ ایشار شهادت در چند قالب به ارائه پیشنهادهایی می‌پردازد که از جمله آنها قالب دوم است که

مربوط به جامعه ایثارگری و حافظان فرهنگ ایثار و شهادت است که از آن به عنوان قوت یاد می‌کند و به بیان مهمترین عوامل در این زمینه می‌پردازد که عبارتند از: الف) مزار شهدا: وجود گلزار شهدا به عنوان نشانه‌ها و نمونه‌های بارز از حضور خانواده بزرگ ایثارگران در جای جای میهن اسلامی است که هر وقت مردم بخواهند توسل می‌جویند و یا با آن ارتباط برقرار می‌کنند و در ایامی هم بر مزار حاضر می‌شوند به آنان احترام می‌گذارند و باید از این نقطه قوت نهایت استفاده را ببریم؛

ب) حضور ایثارگران (جانبازان و آزادگان): وی این مورد را نعمت و عسرت جامعه‌ای که خواهان فرهنگ ناب اسلامی است، می‌داند و ایثار را که به طور مستقیم جنگ و دفاع مقدس بوده‌اند، بهترین گسوه ایثار و شهادت برمی‌شمرد. شهدای شهیدانی هستند که اکنون در میان ما هستند و مردم می‌توانند بدون واسطه با آنها گفتگو کنند و با ارتباط مستقیم برای ناگفته‌ها و سؤالی‌های خود پاسخ بیابند و ایثار می‌تواند توانمند فرهنگ و باور ایثار باشند.

ج) یادمان تجلی ایثار و شهادت: هر ملتی برای گذشته پرافتخار خود هسته‌های احترام ویژه ای قائل است. بنابراین، برای حفظ آن باید، در منظر عمومی ایثار و شهادت سازه‌ای با عنوان یادمان شهدا و رزمندگان که برگرفته از آثار هنرمندان و اساتید باشد، ایجاد کرد.

د) خانواده شهدا: ایثار به بهترین وجه می‌تواند چهره شهیدان و خاطرات آن‌ها را در نوع پیش آنان را در جامعه ترویج دهند.

۴- سید علی‌اکبر ربیع نناج (۱۳۸۶) در مقاله آسیب‌ها و عوامل ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام، پس از بیان آسیب‌ها و موانعی که برای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت آیات قرآن و سنت شناسایی کرده، به بیان راهکارهایی که در منابع اسلامی برای ترویج

فرهنگ شهادت وجود دارد، می‌پردازد و یکی از اصول را ارزش دادن به شهادت و شهیدان به شیوه‌های مختلف می‌داند.

۵- احمدی فریبا (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت» در باب راهکارها برای مقابله با تحریفات، به عنوان یکی از آفتهای فرهنگ ایثار و شهادت اذعان می‌کند در حادثه خونین عاشورا، اسارت اهل بیت عصمت و طهارت (ع)، عامل بزرگی بود تا عاشورا تحریف نشود، و حقیقت وقایع عاشورا به مردم گفته شود و حقیقت قلب نشود، و در حال حاضر نیز حضور تعداد کثیری از رزمندگان، جانبازان، آژادگان و خانواده‌های معظم شهدا که راویان بلاواسطه و صدیق ایثار و شهادت هستند، به منزله گنجینه عظیمی است که در اختیار ماست که از آن غافلیم، در حالی که کسی بهتر از حاضرین در جبهه‌ها نمی‌تواند از چرایی و چگونگی حضور خود سخن بگوید. لذا ارتباط مستقیم و تعامل مناسب با این تعداد نسبتاً کثیر از ایثارگران و خانواده‌های معظم آنان می‌تواند از تحریفات در این زمینه جلوگیری کند.

۶- ساقی باقری (۱۳۸۶) در بخشی از مقاله مبانی دینی فرهنگ ایثار و شهادت با عنوان گریه بر شهدا پس از بیان داستان شهادت حضرت حمزه سیدالشهدا و گریه زنان و حضرت زهرا (س) بر جنازه و قبر ایشان بنابه درخواست پیامبر (ص)، مطرح می‌کند که این جریان نشان می‌دهد که گرچه اسلام به گریه بر میت عادی چندان روی خوشی نشان نداده است، اما میل است، که مردم بر شهید بگریند، زیرا شهید حماسه آفریده است و گریه بر شهید، حرکت در حماسه او، هماهنگی با روح او و موافقت با نشاط و حرکت در موج اوست.

وی در بخش دیگری با عنوان تربیت شهید بیان می‌کند که دستور ائمه (ع) مبنی بر تحفه بر تربیت امام حسین (ع) نوعی احترام به شهید و شهادت و به رسمیت شناختن شهادت است و این پیام را به همراه دارد که ای مردم و ای مؤمنان، ارزش شهید را بدانید، زیرا خاک تربیت او به نماز ارزش می‌دهد.

۷- محمد علی خورسندیان (۱۳۸۶) در مقاله خود به معرفی جایگاه ایثار و شهادت در فرهنگ اسلامی و مقایسه آن با مفاهیم همتراز آن در فرهنگ عبرانی می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که تنها عنصر همتراز شهادت در آیین یهودیت جدید (صهیونیسم) هولوکاست است و در نهایت به معرفی بنیاد «یادواشم» (yadvashem) که اولین حمایت حقوقی اسرائیل از هولوکاست و مهمترین مرکز تحکیم این پندار در دنیا است، می‌پردازد و عنوان می‌کند که گرچه بنیاد یادشده ابتدا به عنوان حمایت از قربانیان هولوکاست تشکیل شد، اما تأکید اصلی خود را بر روی جوانان و کسانی قرار داد که ارتباطی با هولوکاست نداشتند و در فعالیت‌های مختلف از جمله ایجاد انواع بناهای یادبود، اعلام روز ملی تذکره کشتار هولوکاست، مرکز اسناد هولوکاست و ... است. در قسمت ایجاد بناهای یادبود، بنیاد یادبود آثار متعدد یادبودی برای هولوکاست بنا کرده است، از آن جمله موزه، باغ، یادواره، سنگ‌نبشته، بیابانها و تپه‌ها، نصب مجسمه، مراکز آموزش، میادین، تفریحگاه‌ها و ... است. همچنین برخی از یادگارهای صنایع دستی در این زمینه ساخته شده است. دیدار از یکی از بناهای هولوکاست، جزئی از برنامه رسمی سران دولت‌های خارجی در اسرائیل است. این سالیانه دو میلیون بازدیدکننده دارد، و موزه‌های دیگری که در این زمینه ساخته شده است.

۸- محمود شارع‌پور (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان توهم اجتماعی در تجلیل از ایثار و شهادت در جنگ (تجربه جهانی) بیان می‌کند که توهم اجتماعی که در خصوص تجلیل از ایثار و شهادت وجود دارد، می‌تواند آسیب‌های جدی به فرهنگ ایثار و شهادت وارد کند. لذا کوشش‌هایی تا با بیان تجربه برخی از کشورهای جهان در تجلیل از ایثارگران جنگ به اصلاح توهم اجتماعی کمک نماید.

او تلاش جوامع برای تقدیر از رزمندگان جنگ را در دو بعد کلی بناهای یادبود و حمایت فردی می‌داند و در بخش بناهای یادبود و موزه جنگ عنوان می‌کند که بسیاری از دولت‌ها و جوامع از احداث موزه‌ها و بناهای یادبود جنگی این است که اشکبار است.

حافظه ملت‌ها تأثیر مهمی دارند. به عبارت دیگر، بناها ابزاری برای انتقال معانی از یک نسل به نسل دیگرند. سپس وی در این زمینه به بیان تجربه برخی کشورها می‌پردازد؛ مثلاً موزه جنگ استرالیا را که امروزه نام آن یادگار جنگ است، مثال می‌زند که آن تمام اسناد از جمله خاطرات جنگ، گزارش عملیات، نقشه‌ها، دست‌نوشته، متن اشعار و آهنگهای جنگی، پوسترها، بروشورها، عکسها، مقالات و کتابها و ... جنگهایی که استرالیا در آن درگیر بوده، در آن نگهداری می‌شود. یا وجود مجموعه یادگار جنگ در کانادا را ذکر می‌کند. و همچنین از موزه یادگار ملی جنگ انگلستان صحبت می‌کند که بسیار زیبا و غنی ساخته شده است. در ادامه نیز بیان می‌کند که در انگلستان منظور از یادبود جنگ هر نوع شیء یا بنای فیزیکی است که برای گرامیداشت کسانی که در جنگ کشته شده‌اند، بناگردیده و یا به نام آنان هدیه شده است؛ که این یادبود می‌تواند به کسانی که در جنگ شرکت کرده و زنده برگشته‌اند نیز اختصاص داده شود. وی عنوان می‌کند بیش از ۷۰ هزار یادبود جنگ در انگلستان وجود دارد که بیشتر آنها از سنگ، چوب یا فلز ساخته شده‌اند و همه در برخی موارد این یادبودها به صورت «باغ»، «بیمارستان» یا «پل» هستند و اینکه همه این بناها دارای شناسنامه هستند. همچنین هیأت امنایی به این بناها اختصاص داده شده که هدف آن حفاظت از تمام این شیء یادبود است.

۹- سید حمید حسینی (۱۳۸۶) در مقاله «مفهوم پردازی آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ شهروندی و شهادت» در بیان مشکلات انتقال پیام شهدا می‌نویسد:

امروزه شاهد آن هستیم که با وجود تلاش‌های مروجان فرهنگ ایثار و شهادت، اعم از سید شهید، و سایر ارگانها چنان که باید در انتقال محتوای پیام شهدا به مردم موفق نیستیم، و از جمله علل این موضوع را موارد زیر عنوان می‌کند:

استخدام ارائه و اجرای برنامه پیش‌بینی شده و منسجم به وسیله مروجان فرهنگ در

بین مردم:

۲- عدم به کارگیری پیام‌های جذاب و قابل‌درک برای صحنه

۳- یکنواختی شیوه انتقال پیام و فقدان ظرافت و خلاقیت

۴- عدم ارزیابی بازخورد ارتباط خطی و یک بعدی بین پیام‌رسان و مخاطب

جمع‌بندی پیشینه:

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که برخی پژوهشگران عرصه ترویج فرهنگ ایثار و شهادت با استناد به فرهنگ عاشورا و تبیین نقش بازماندگان آن واقعه در شرایط کنونی، ما وظیفه پاسداشت مقام شهدا و ترویج راهش را بر عهده پژوهشگران نیز با کاوش در منابع تاریخی معاصر به خوبی نشان داده‌اند. یاد و راه شهیدان منحصر به یک روش نیست. ضمناً ذکر تجارب غیرمستقیم که گویا متأسفانه ما کمتر از آنان در پاسداشت شهیدان خود کوشا بودیم، از مرور پیشینه به دست می‌آید، آن که صرف اجرای مراسم یادبود شهدا برای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت کافی نیست. این روشها با توجه به مکانی باید مرتباً مورد ارزشیابی واقع شوند و الا علاوه بر آن که ترویج فرهنگ ایثار و شهادت می‌شود، چه بسا خود آسیب‌زا باشند و افراد را از توجه و تداوم راه شهدا حاصر نیز در راستای همین امر؛ یعنی ارزشیابی یکی از راه‌کارهای طنز نور اجرا شده است.

بیان مساله:

با نظر به مطالب مذکور، امروزه برای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت گوناگون استفاده می‌شود. از جمله همایش، یادواره‌ها، بازدید از خاتمه‌ها، مهمترین شیوه‌های به کار گرفته شده در این زمینه برگزاری اردوهای ترویجی

...کری از مشتاقان، بویژه جوانان در قالب کاروانهای راهیان نور هر ... می‌شوند. هدف از برگزاری این اردوها عبارت است از:

۱- تفکر فرهنگ بسیجی

۱- آشنایی با انتظار و مهدویت؛ ۲- آشنایی با ولایت؛ ۳- ایجاد ... به آرمان‌های امام و انقلاب؛ ۵- درک الگوی رفتاری رزمندگان ... معنوی جبهه.

۱- دفاع مقدس:

۱- مقایسه همچون زیارت، دفاع مقدس، شهید و شهادت جهاد و...-۲- ... (ب) بیان سیره شهدای شاخص؛ ج) خاطرات نبردها؛

۱- انتظار و مهدویت:

۱- بیان وظایف منتظر؛ ج) تعریف انتظار؛ د) چاپ بروشور ... (و) تدوین سیر مطالباتی مهدویت و ارائه

۱- آشنایی با ولایت:

۱- پردهاختن غیر مستقیم به بحث ولایت فقیه؛ ج) آشنایی با ... در جنگ؛ د) تدابیر ولایت در حفظ نظام در طول ۲۶ سال گذشته؛ ... از امام راحل در خصوص فرماندهی امام در جنگ؛ و) نقش

امام در پیروزی‌های جنگ؛ ز) انتخاب سخنان ناب امام (ره) در زمینه دفاع مقدس و شهادت؛ ح) ولایت‌پذیری در جنگ.

۴) ایجاد دغدغه در دانشجویان نسبت به آرمان‌های امام و انقلاب:

الف) ایجاد حس وظیفه‌شناسی در افراد؛ ب) تقویت روحیه ایثار و مسؤلیت‌پذیری و خودباوری؛ ۳. برگزاری دوره تداوم با تناوب زمانی مناسب

۵) درک و لمس الگوهای رفتاری وزمندگان و قرار گرفتن در حال و عین آن

جبهه.

با توجه به اهداف فوق‌الذکر، اردوها در بردارنده مجموعه‌ای از عوامل مؤثر در فرهنگ ایثار و شهادت هستند که پژوهشگران قبلی در این زمینه معرفی کرده‌اند. پیشینه تحقیق از آنها یاد شد، و در حقیقت می‌توانند عصاره همه آن راهکارها را تأثیرگذار در این زمینه باشند. لذا برنامه‌ریزی منسجم و جامع برای بهره‌وری هر چه بیشتر این فرصت ضروری است. در این راستا، ارزیابی اردوهای برگزار شده گام بسیار مهمی در زمینه خواهد بود تا با ارزیابی بازخوردهای مخاطبان به شناخت هر چه بیشتر نقاط قوت این اردوها دست‌یافته، برای هر چه بیشتر اثربخش تر کردن آنها گام بردارند. ارزیابی در این پژوهش برگرفته از الگوی سیب (زمینه، درون داد، فرآیند و بیرون داد) و با توجه به این که انطباق برنامه راهیان نور با نیازهای دانشجویان و سایر عوامل مؤثر در قدر متیقن فوض شده‌اند، ارزیابی منحصر به سه عامل درون داد، فرآیند و بیرون داد است. بنابراین سئوال‌های پژوهشی عبارت است از:

۱- نقاط قوت و ضعف اردوها از لحاظ درون داد چیست؟

۲- نقاط قوت و ضعف اردوها از لحاظ فرآیند چیست؟

۳- نقاط قوت و ضعف اردوها از لحاظ بیرون داد چیست؟

روش پژوهش:

در مطالعه حاضر، از روش ارزشیابی و از نوع الگوی سبب (با حذف زمینه، به دلیل محدودیت در روش بیان مسأله) استفاده شد. ارزشیابی فرآیند طرح ریزی، به دست آوردن و جمع‌آوری اطلاعات توضیحی و قضاوتی در مورد ارزش و مطلوبیت هدف‌ها، طرح و اجرای آن به منظور هدایت و تصمیم‌گیری، خدمت به نیازهای پاسخگویی و درک بیشتر از آن مورد مطالعه است (استافل بیم و شینکفیلد، ۱۹۸۵). این تعریف، توضیحی از روش ارزشیابی، درون داد، فرآیند و برون‌داد است.

روش ارزشیابی درون داد، امکانات، فضای کالبدی و مناطق بازدید شده و بررسی و سنجش آن‌ها در بخش ارزشیابی فرآیند فعالیت‌های مرتبط با اجرای اردو بر اساس روش طرح در اسناد مرتبط با کاروان راهیان نور مورد لحاظ واقع شد و در بخش ارزشیابی برون‌داد، تحقق اهداف اردو مدنظر قرار گرفت.

روش طرح ارزشیابی با تکیه بر نظرات شرکت‌کنندگان در اردو ($n=99$) که به اردوهای مذکور اعزام شده بودند، انجام پذیرفت. بنابراین، جامعه آماری این پژوهش بود از دانشجویان شرکت‌کننده در اردوی راهیان نور (تایستان ۱۳۸۷).

روش سنجش این پژوهش، تلاش شد تا تمامی افراد شرکت‌کننده، مشارکت کنند. به دلایل مختلف پرسشنامه‌ها توسط حدود نیمی از افراد بازگشت داده شد. پرسشنامه شامل سه بخش، ۱۲ سؤال مربوط به برون‌داد، ۳۱ سؤال مربوط به فرآیند و ۸ سؤال مربوط به برون‌داد بود. سؤالها با مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای (در بخش برون‌داد از مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای تا خیلی ضعیف) طراحی شد.

یافته ها:

از آنجا که پژوهش حاضر به دنبال ارزشیابی سه مقوله درون‌گروهی بود، لذا برای هر یک از مقوله‌های مذکور سؤالهای در پرسشنامه در نظر گرفته شد. تحلیل نتایج به دست آمده در پاسخ‌ها در این بخش آمده است.

یافته‌های مربوط به برون‌داد اردوی راهیان نور:

در این مقوله تعداد ۱۲ گویه مورد پرسش قرار گرفت و از هر فرد پرسش‌شده خود را درباره میزان موفقیت اردو در دستیابی به هر یک از گویه‌های مطرح شده اهداف بودند- بر روی طیفی با گزینه‌های بسیار زیاد، زیاد، تا حد کمی، کمی، مشخص نمایند. یادآوری می‌شود که گویه‌های مطرح شده در این بخش بر روی مقوله مطرح‌شده در اسناد و طرح‌های کاروان‌های راهیان نور بوده است. نتایج به دست آمده از آزمون T-test در جدول (۱) مشاهده می‌شود:

حکایت میانگین پاسخ‌های ارائه شده به مقوله برون‌داد با نقطه میانه طیف

$$(X=3)$$

گروه	میانگین پاسخ‌ها	اختلاف از نقطه میانه طیف	مقدار t	سطح معناداری
پیش‌ساختن فلسفه هشتاد و پنج سال دفاع مقدس	۲/۳۳	-۰/۵۶	-۷/۰۵	۰/۰۰۰
پیش‌ساختن دلایل صلح و صلح عراق	۱/۷۵	-۱/۲۴	-۱۵/۲۷	۰/۰۰۰
برگ‌بیشتر از موضوع شخص شهدا	۲/۵۲	-۰/۴۷	-۲/۳۶	۰/۰۰۰
تشریح با شهدای شاخص	۲/۸۶	-۰/۱۳	-۱/۳۵	۰/۱۷۹
بند تعهد نسبت به طرحاتی از انقلاب اسلامی	۲/۷۸	-۰/۲۱	-۲/۱۲	۰/۰۳۶
بند کردن دوستان جدید	۲/۷۴	-۰/۲۵	-۲/۳۲	۰/۰۲۲
سخت مفهوم انتظار (در انتظار انقلاب)	۲/۰۲	-۰/۹۵	-۹/۷۵	۰/۰۰۰
بند معنویت و حال و هوای همه	۲/۴۵	۰/۴۵	۵/۸۵	۰/۰۰۰
بند احساس زائر بودن در سفر صلیباتی	۳/۳۴	۰/۳۴	۳/۹۲	۰/۰۰۰
تشریح یا مفهوم شهادت و معنای طیبی	۳/۰۳	۰/۰۳	۰/۳۲	۰/۷۳۷
برگ‌گش و ولایت پذیری	۲/۶۰	-۰/۳۹	-۴/۰۱	۰/۰۰۰
برگ‌گش امام خمینی (علت قیام) در دفاع موفقی	۲/۶۵	-۰/۳۴	-۲/۹۴	۰/۰۰۲

در جدول (۱) مشاهده می‌شود که در گویه‌های ۴ و ۱۰ میانگین ضریب همبستگی تفاوت معناداری را با میانه طیف ندارد، اما در سایر گویه‌ها ضریب همبستگی معناداری متفاوت است، پاسخ به گویه‌های شماره ۱، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹ و ۱۱ ضریب همبستگی معناداری به سمت پایین طیف و پاسخ به گویه‌های شماره ۲ و ۱۰ ضریب همبستگی بالای طیف گرایش دارند.

بر این اساس می‌توان گفت که دانشجویان در زمینه میزان دستیابی به اهداف خود، چنین اظهار نظر کرده‌اند که این اردوها به ترتیب بر روی سه حوزه حال و هوای جبهه و ایجاد احساس زائر بودن در مناطق عشق‌پرورانه عمل کرده‌اند، اما این اردوها در زمینه اهدافی چون روشن ساختن افکار و عقاید عراق، شناخت مفهوم انتظار (در ارتباط با انقلاب)، روشن ساختن نقش مقدس، درک بیشتر از موضوع تفحص شهدا، درک نقش ولایت معنوی و نقش امام خمینی (ولایت فقیه) در دفاع موفق، پیدا کردن دوستی‌های جدید نسبت به طرفداری از انقلاب اسلامی، ناموفق بوده‌اند. ضمناً در گویه‌های شهادت و شهادت طلبی و آشنایی با شهدای شاخص نیز اظهار نظر کرده‌اند. اردوها فقط تاحدی موفق بوده‌اند.

یافته‌های مربوط به فرآیند اردوی راهیان نور:

در این مقوله تعداد ۱۷ گویه مورد پرسش قرار گرفت و از افراد خواسته شد درباره میزان انجام فعالیت‌های مشخص در اردو و همچنین کیفیت انجام آن گویه‌های مذکور (که بر گرفته از اهداف بودند)، بر روی طیفی با گرایش زیاد، تاحدی، کم و خیلی کم مشخص نمایند. یادآوری می‌شود که گویه‌های این بخش برگرفته از اهداف و روش‌های مطروحه در اسناد و طرح‌های گویه‌ها

مست آمده از تحلیل اولیه این پاسخها در جدول (۲) مشاهده می-

میزان انجام فعالیت های مربوط به بخش فرآیند (مندرج در سند)

میزان انجام فعالیت					نظرات
پاسخ های میانگین	اصول ازاد	بندوبن	مورد	زید	
۳۰/۷	۸/۱	۱۷/۲	۳۴/۳	۴۰/۴	میزان انجام فعالیت
۳۰/۲	۱۲/۱	۱۷/۲	۲۷/۳	۴۳/۴	میزان انجام فعالیت برای
۲/۸۶	۳۲/۳	۷/۱	۳	۵۷/۶	میزان انجام فعالیت به نام
۲/۸۴	۱۶/۲	۲۲/۲	۲۲/۲	۳۹/۴	میزان انجام فعالیت در
۲/۵۲	۲۶/۳	۲۳/۲	۲۲/۲	۲۶/۲	میزان انجام فعالیت جشن های
۲/۵۰	۳۳/۳	۱۷/۲	۱۶/۲	۳۳/۳	میزان انجام فعالیت نحوه اردو بعد از
۲/۴۵	۲۱/۲	۲۴/۲	۴۱/۴	۱۳/۱	میزان انجام فعالیت سفر توسط
۲/۴۵	۲۱/۲	۲۸/۳	۳۷/۴	۱۳/۱	میزان انجام فعالیت نحوه
۲/۳۰	۱۸	۳۵/۴	۳۵/۴	۱۱/۲	میزان انجام فعالیت
۲/۰۳	۲۹/۴	۲۶/۳	۲۶/۳	۸/۱	میزان انجام فعالیت مربوط به

۱۱	تشکیل هیأت‌ها یا محافل منظم بعد از اردو	۸/۱	۲۲/۲	۳۹۳
۱۲	توضیح درباره شهادت بعد از جنگ	۶/۱	۱۵/۲	۳۶۴
۱۳	بیان خاطرات و سیره عملی شهدا توسط خانواده شهدا	۴	۱۶/۲	۳۷۲

جدول بالا نشان می‌دهد که فعالیت‌هایی، چون: سخنرانی درباره شهادت، بیان خاطرات شهیدان، نامگذاری اتوبوس‌ها به نام شهیدان، معرفی سربازان شهید در مسیر کاروان، برگزاری مراسم جشن‌های صلوات و سایر مراسم، برگزاری یادواره اردو بعد از بازگشت، از نظر دانشجویان با فراوانی بیشتری است. در ادامه، کیفیت انجام فعالیت‌هایی که دانشجویان در مورد ترویج شهادت بیشتری داشتند و همچنین فعالیت‌هایی که به عنوان فرآیند، قطعاً در هر شهری (موارد ۷ تا ۱۱ جدول ذیل) تحلیل گردید. به منظور ارزیابی کیفیت این فعالیت‌ها یک از گویه‌های مذکور گزینه‌هایی بر روی طیفی از عالی تا خیلی ضعیف (درجه‌ای) تدوین شد. نتایج، در جدول (۳) مشاهده می‌شود.

جدول ۳: مقایسه میانگین پاسخ‌های ارائه شده به مقوله کیفیت فرآیند با نقطه میانه طیف (X=۳)

گویه	میانگین پاسخ‌ها	اختلاف از نقطه میانه طیف	مقدار t	سطح معناداری
حرفی درباره شهدا	۳/۷۶	۰/۷۶	۷/۰۲	۰/۰۰۰۰
سختی از رزمندگان برای بیان حقایق شهدان	۴/۰۳	۱/۰۳	۹/۴۹	۰/۰۰۰۰
نشداری تیپوس‌ها به نام شهدان	۴/۱۹	۱/۱۹	۸/۵۳	۰/۰۰۰۰
حرفی شهدای هر منطقه در مسیر کربلا	۳/۴۹	۰/۴۹	۳/۷۰	۰/۰۰۰۰
برگزاری مراسم جشن‌های صلوات در حین مراسم تقریباً یا نشاط تقریبی	۳/۷۵	۰/۷۵	۵/۸۱	۰/۰۰۰۰
برگزاری یادواره اردو بعد از بازگشت	۳/۷۳	۰/۷۳	۴/۹۳	۰/۰۰۰۰
بیشتری رزمیان اردو	۴/۸۰	۰/۸۰	۷/۸۸	۰/۰۰۰۰
عقب و احترام کادر اردو	۴/۳۷	۱/۳۷	۱۵/۳۵	۰/۰۰۰۰
عصر ترتیب اردو	۳/۵۳	۰/۵۳	۴/۹۳	۰/۰۰۰۰
جلسات توجیهی	۳/۴۹	۰/۴۹	۵/۰۸	۰/۰۰۰۰
خوارشدگان	۳/۲۳	۰/۲۳	۲/۰۲	۰/۰۰۰۰

نتیجه‌گیری: که در جدول فوق مشاهده می‌شود، در کلیه گویه‌ها پاسخ به‌طور معناداری به سمت مثبت گرایش دارد، اما کیفیت موارد ذیل، مشتمل بر: معرفی شهدای هر منطقه، برگزاری جلسات توجیهی و بویژه رفتار رانندگان در عین مثبت بودن فاصله قابل توجهی از سطح رضایت بخش داشته است، لذا دانشجویان به این موارد امتیازی کمتر حوب داده‌اند. در جدول ۳، پاسخ‌ها با میانگین فرضی $X = 3$ ؛ یعنی گزینه تا

حدی مقایسه شدند، اما با پذیرش سطح انتظار حداقل خوب (خوب و بالاتر از آن) آمده متفاوت خواهد بود. این نتایج در جدول (۴) نشان داده شده است.

جدول (۴): مقایسه میانگین پاسخ‌های ارائه شده به مقوله کیفیت قرآنیته یا سطح حداقل خوب ($X=4$)

شماره گویه	گویه	میانگین پاسخ‌ها	اختلاف از نقطه میانه طیف
۱	سخنرانی راجع به شهدا	۲/۷۶	-۰/۲۲
۲	استفاده از رزمندگان زنده برای بیان خاطرات شهیدان	۴/۰۳	۰/۰۳۴
۳	نامگذاری اتوبوس‌ها به نام شهیدان	۴/۱۹	-۰/۱۹
۴	معرفی شهدای هر منطقه در مسیر کاروان	۲/۴۹	-۰/۵۰
۵	برگزاری مراسم جشن‌های صلوات و سایر مراسم با نشاط ظاهری	۳/۷۵	-۰/۲۴
۶	برگزاری یادواره اردو بعد از بازگشت	۲/۷۳	-۰/۲۶
۷	تولایی راویان اردو	۲/۸۰	-۰/۱۹
۸	آداب و احترام کادر اردو	۴/۲۷	-۰/۲۷
۹	نظم و ترتیب اردو	۳/۵۳	-۰/۴۴
۱۰	جلسات توجیهی	۲/۴۹	-۰/۵۰
۱۱	رفتار رانندگان	۲/۲۳	-۰/۷۶

براساس جدول فوق، دانشجویان تنها آداب و احترام کادر اردو را بخش کمترین و بالاتر ارزیابی کرده اند و سایر موارد با با نقطه خوب و بالاتر قاصه هستند. به طور معناداری از سطح مذکور پایین‌تر هستند. یافته‌های مربوط به درون‌داد اردوی راهیان نور:

در هر گویه تعداد ۸ گویه مورد پرسش قرار گرفت و از افراد خواسته شد تا نظر خود را در مورد موارد مذکور بر روی طیفی با گزینه‌های عالی تا خیلی ضعیف (طیف لیکرت ۵ نقطه‌ای) مشخص نمایند. یادآوری می‌شود که گویه‌های مطرح شده در این بخش به منظور اهداف و روش‌های مطروحه در اسناد و طرح‌های کاروان‌های راهیان نور بوده و سطح به دست آمده از تحلیل این پاسخ‌ها در جدول (۵) مشاهده می‌شود:

مقایسه میانگین پاسخ‌های ارائه شده به مقوله کیفیت درون‌داد با نقطه میانه

طیف (X=۳)

گویه	میانگین پاسخ‌ها	اختلاف از نقطه میانه طیف	مقدار I	سطح معناداری
تاریخ و استفاده از زیارتنامه مخصوص شهدا	۳/۲۱	۰/۲۱	۱/۵۶	۰/۱۲۲
تاریخ جزوه‌ها یا کتاب‌های مربوط به جنگی نامه شهدا	۳/۱۸۹	۰/۱۸۹	۷/۸۴	۰/۰۰۰
تاریخ و سبب‌نامه شهدای دانشجوی	۳/۳۳	۰/۳۳	۲/۲۴	۰/۰۲۸
تاریخ کتابخانه مبارک	۳/۰۷	۱/۰۷	۹/۱۲	۰/۰۰۰
طوط بودن اتوبوس‌ها	۳/۲۶	۰/۲۶	۲/۲۹	۰/۰۲۴
طوط بودن محل‌های اقامت در طول	۳/۲۹	۰/۲۹	۲/۸۷	۰/۰۰۷
سبب‌های بهداشتی و پزشکی	۳/۰۰	۰	۰/۰۰	۱/۰۰
سبب بازدید شده (مناطق منتخب)	۴/۵۳	۱/۳۵	۱۴/۹۳	۰/۰۰۰

ملاحظه می‌شود که در جدول فوق مشخص است، بجز گویه‌های ۱ و ۷ در بقیه گویه‌ها، میانگین پاسخ‌های ارائه شده به‌طور معناداری به سمت بالایی طیف گرایش دارند. بنا بر این نتیجه گرفت که دانشجویان درون‌دادهای اردو را در اکثر موارد مثبت ارزیابی نموده‌اند.

اما همچنان که در بخش پیشین لحاظ شد، در صورت پذیرش سطح انتظار خوب (خوب و بالاتر) نتایج به دست آمده متفاوت خواهد بود. این نتایج در جدول ۶ مشاهده شده است:

جدول (۶): مقایسه میانگین پاسخ‌های ارائه شده به مقوله کیفیت درون‌دادی

حداقل خوب (X=۴)

شماره کوبه	کوبه	میانگین پاسخ‌ها	اختلاف از نقطه میانه طیف
۱	توزیع و استفاده از زیارتنامه مخصوص شهدا	۳/۲۱	-۰/۷۸
۲	توزیع جزوه‌ها یا کتاب‌های مربوط به زندگی نامه شهدا	۳/۸۹	-۰/۱۰
۳	توزیع وصیت‌نامه شهدای دانشجو	۳/۳۳	-۰/۶۶
۴	وجود کتابخانه سیار	۴/۰۷	۰/۰۷
۵	مطلوب بودن اتوبوس‌ها	۳/۲۶	-۰/۷۳
۶	مطلوب بودن محل‌های اقامت در طول سفر	۳/۲۹	-۰/۷۰
۷	امکانات بهداشتی و پزشکی	۳/۰۰	-۱/۰۰
۸	مناطق بازدید شده (مناطق منتخب)	۴/۵۳	۰/۳۵

بر اساس جدول فوق در وضعیت ایده‌آل، دانشجویان تنها مناطق بازدید شده منتخب) را به‌طور معناداری خوب و بالاتر ارزیابی کردند و سایر موارد یا یا نقطه بالاتر فاصله معناداری ندارند و یا به‌طور معناداری از سطح مذکور پایین‌تر هستند یافته‌های مربوط به بررسی سه مقوله برون‌داد، فرآیند و درون‌داد بین دو جنسیت در این بخش یافته‌های مربوط به سه مقوله برون‌داد، فرآیند و درون‌داد بر اساس (دختر و پسر) تحلیل گردید. نتایج به دست آمده در جدول (۷) مشاهده می‌شود.

جدول ۳: مقایسه میانگین سه مقوله برون داد، فرآیند و درون داد بر اساس جنسیت

جنسیت	N	میانگین	اختلاف میانگین‌ها	نمره t	درجه آزادی	سطح معناداری
دختر	۸۵	۳۴/۵۲	۲/۳۱	۱/۰۹	۹۷	۰/۲۷۶
	۱۴	۳۲/۲۱				
پسر	۸۵	۴۰/۲۰	۰/۸۳۷	۰/۲۰	۹۷	۰/۸۳۷
	۱۴	۳۹/۸۵				
دختر	۸۵	۲۸/۰۱	۰/۱۶۸	۱/۳۸	۹۷	۰/۱۶۸
	۱۴	۲۶/۱۴				

مقایسه میانگین سه مقوله برون داد، فرآیند و درون داد بر اساس جنسیت. جدول فوق نشان می‌دهد که بین نظرات دانشجویان دختر و پسر در زمینه سه مقوله برون داد، فرآیند و درون داد تفاوت معناداری وجود ندارد.

در این پژوهش در سه مقوله درون داد، فرآیند و برون داد به ارزیابی برنامه کاروان‌های راهیان نور از مناطق جنگی (راهیان نور) پرداخت. نتایج نشان داد که وضعیت درون داد در سطح کلی در حد متوسط و بالاتر است. اگر چه از نظر امکانات بهداشتی و پزشکی در این مناطق بسیار بیشتری وجود دارد، از نظر اجرای فعالیتهای توصیه شده برای رسیدن به اهداف می‌توان نتیجه گرفت که به موارد متعددی بی‌توجهی شده است؛ از آن جمله‌اند: بیان مشکلات توسط خانواده شهدا، توضیح درباره شهدای بعد از جنگ، تشکیل هیأت های محلی اردو و معرفی کتابهای مربوط به انتظار.

نتایج نشان داد که در مورد توجه بسیار اندک به "بیان خاطرات توسط خانواده شهدا" می‌توان اردو را به دلیل مشکلات امر، محقق دانست، اما نباید از مواردی نظیر بیان هیأت ها و محافل منظم بعد از اردو "به راحتی گذشت. این گونه جلسات

می تواند زمینه رسوخ جدی تر فرهنگ ایثار و شهادت را در افراد فراهم آورد و همچنین جلساتی به معنای کم رنگ ساختن تلاشهای عظیم مربوط به راه های کاروان راهیان نور خواهد بود.

احمدی، فریبا. (۱۳۸۶). آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مازندران.

حصاری، طاهره. (۱۳۸۶). مبانی دینی فرهنگ ایثار و شهادت، مجموعه مقالات نخستین همایش علمی فرهنگ ایثار و شهادت، شیراز.

حقری، یاقر. (۱۳۸۶). مبانی دینی فرهنگ ایثار و شهادت، مجموعه مقالات نخستین همایش علمی فرهنگ ایثار و شهادت، شیراز.

حسینی، سید حمید. (۱۳۸۶). مفهوم پردازی آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مازندران.

حسینی، محمدعلی. (۱۳۸۶). شهادت و هولوکاست در فرهنگ اجتماعی اسلام و مجموعه مقالات نخستین همایش علمی فرهنگ ایثار و شهادت، شیراز.

حسینی، سید علی‌اکبر. (۱۳۸۶). آسیب‌ها و عوامل ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مازندران.

حسینی، محمود. (۱۳۸۶). توهم اجتماعی در تحلیل از ایثارگران جنگ (تجربه جهانی)، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مازندران.

حسینی، حمید علی. (۱۳۸۶). مردم، فرهنگ ایثار و شهادت و آسیب‌شناسی آن، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مازندران.

حسینی، رضایی نوده، علی‌اکبر و همکاران. (۱۳۸۶). شناسایی عوامل ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مطالعه موردی: استان گلستان، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مازندران.

همایش ایثار و شهادت، مازندران.